

Η γένεση του ευρωπαϊκού Κράτους Πρόνοιας (*welfare state*) και η ανάδειξη της παιδείας ως δημόσιου αγαθού

Δημήτριος Γιαννακόπουλος

Παιδαγωγικό Ινστιτούτο

Περίληψη

Οι κοινωνικές παροχές του κράτους στον τομέα της παιδείας αποτελούν διαχρονικό και πάντα επίκαιρο ζήτημα. Η καθιέρωσή τους ως πολιτικής πρακτικής συνδέεται με την εμφάνιση του λεγόμενου «κράτους πρόνοιας». Με την παρούσα εργασία επιχειρείται να αξιολογηθεί ιστορικά η στάση της πολιτικής εξουσίας έναντι της παιδείας ως δημόσιου αγαθού, από τις αρχές του 19^{ου} μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, χρονικό διάστημα κατά το οποίο συμπορεύτηκε ο εκδημοκρατισμός της κοινωνίας με τη γενίκευση της δημόσιας εκπαίδευσης. Παράλληλα, καταβάλλεται προσπάθεια να τεκμηριωθεί η άποψη ότι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπισε ιστορικά το Κράτος Πρόνοιας την υποχρέωση καθολικής παροχής της παιδείας, σφράγισε τη μέχρι τώρα εξέλιξη του και προσδιόρισε το μέλλον του.

Abstract

The state benefits concerning the educational field have always been a crucial matter. Their establishment as a political practice is connected with the appearance of the so called «*welfare state*». The historical evaluation of the position held by the political authority against the education, seen as a public benefit, from the beginnings of the 19th century until the beginnings of the 20th century, is the object of this study. During the aforementioned period the

social democratization was in the same terms with the generalization of the public education. Also, it is attempted to prove the following: The way that the welfare state historically perceived the obligation to supply a common education, played a significant role to its evolution and to its future.

Πρόλογος

Η εμφάνιση του «κράτους πρόνοιας» (του ορθότερα κατ' άλλους *κοινωνικού κράτους*)¹ σημαίνει ιστορικά τη μετάβαση από την ανταπόκριση της πολιτικής εξουσίας στην ανάγκη της προστασίας «υπηκόων», στην αφοσίωσή της στην υπηρεσία του συμφέροντος των «πολιτών». Και λέγοντας συμφέρον των πολιτών εννοούμε το σύνολο όχι μόνο των πολιτικών, αλλά και των κοινωνικών δικαιωμάτων που τους επιτρέπουν την ενεργό συμμετοχή στις συλλογικές δραστηριότητες, με πρώτο ανάμεσα σε αυτά το δικαίωμα στην παιδεία.

Έχει αποδειχθεί πλέον ότι το Κράτος Πρόνοιας, δεν αποτελεί ένα *θέσει σύστημα διακυβέρνησης* αλλά ένα *δυνάμει θεσμό*. Ενώ δηλαδή ως προς το νομοθετικό πλαίσιο λειτουργίας του αποκτά ολοένα μεγαλύτερη πληρότητα, μόνο από την έμπρακτη και αδιάλειπτη κοινωνική ευαισθησία της κρατικής πολιτικής αποκτά και το ουσιαστικό περιεχόμενο, που απαιτούν οι πολίτες. Ο βαθμός ανταπόκρισής του στις κοινωνικές προσδοκίες είναι αυτός που προσδιορίζει και το μέγεθος της κρίσης που διέρχεται σε κάθε ιστορική φάση.

Αυτό σημαίνει ότι θα υπάρχουν πάντα ομάδες πληθυσμού, οι οποίες θα διαφεύγουν από τη στόχευση εκείνου του κράτους που θέλει να χαρακτηρίζεται κοινωνικό. Νέες κοινωνικές δομές διαμορφώνονται συνεχώς και η άσκηση της πολιτικής εξουσίας, μακιαβελλική από καταβολής της², δεν είναι δυνατό παρά να εξυπηρετεί σε κάθε νέα φάση αναπροσαρμογής πρωτίστως τους φορείς της.

Αν όμως το κράτος πρόνοιας δεν έχει ιστορικό τέλος, λόγω της νομοτελειακής υποχρέωσής του να διευρύνεται συνεχώς, έχει ιστορική αρχή. Ο προσδιορισμός δε των καταβολών του σύγχρονου Κράτους Πρόνοιας και του πεδίου των αγαθών, τα οποία φρόντισε αρχικά να χαρακτηρίσει ως δημόσια, βοηθάει στο να κατανοήσουμε τη μέχρι σήμερα πορεία του, αλλά και το μέλλον του.

Θεωρούμε ότι η σύνδεση του κράτους πρόνοιας με την αναγνώριση της *παιδείας ως δημόσιου αγαθού* αποτελεί καίριο σημείο οποιασδήποτε ιστορικής προσέγγισής του. Όχι μόνο λόγω της αυτονόητης σημασίας που έχει για την πρόοδο της κοινωνίας η προσφορά του αγαθού της παιδείας σε όλους τους πολίτες, ούτε λόγω της επικαιρότητας του ζητήματος. Κυρίως, λόγω του

γεγονότος ότι ο μέσος πολίτης, έχοντας καθιερωθεί πλέον ως ενσυνείδητος παράγοντας εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας, οφείλει ή πρέπει να οφείλει τη σημερινή *διεκδικητική* του υπόσταση στην κρατική εκπαίδευση.

Το Κράτος Πρόνοιας ως ιστορικό φαινόμενο

Η κοινωνική μέριμνα στη μετεπαναστατική Ευρώπη (1815 κ. ε.) δεν προερχόταν από κάποια συντονισμένη πολιτική πρωτοβουλία αλλά εκδηλωνόταν από ιδιώτες ή διάφορους μη κρατικούς φορείς υπό τη μορφή της φιλανθρωπίας και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Όποια αποσπασματικά μέτρα λαμβάνονταν από την κεντρική εξουσία δεν εντάσσονταν σε κάποια γενικότερη πολιτική κοινωνικής πρόνοιας, αλλά εφαρμόζονταν ως έκφραση μεγαλοψυχίας και φιλευσπλαχνίας των κυβερνώντων³. Είναι χαρακτηριστικό εξάλλου ότι στα ανθρωπιστικά αισθήματα του κράτους και των «φωτισμένων» εργοδοτών εναπέθεταν οι πιο πολλοί ουτοπικοί σοσιαλιστές⁴ (St. Simon, Fourier, Leroux, Pequer, Cabet κ.α) τις ελπίδες τους για την αναμόρφωση της κοινωνίας⁵.

Οι κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες συνηθίζουν να αποδίδουν στον Otto von Bismarck τη θεμελίωση του πρώτου υποτυπώδους κράτους πρόνοιας στη δεκαετία του 1880. Ο Γερμανός καγκελάριος, βέβαια, με νομοθετικές ρυθμίσεις του 1883, του 1884 και του 1889 κατοχύρωσε θεσμικά την υγειονομική περίθαλψη και την κοινωνική ασφάλιση των εργατών⁶. Όμως, εκτός του ότι η επιλογή του αυτή ήταν μία υστερόβουλη πολιτική πράξη, εφόσον προέκυψε από την επιθυμία του να ανακόψει τη διεύδυση των σοσιαλιστικών ιδεών στην εργατική τάξη⁷, οι ρυθμίσεις αυτές περιόριζαν την κρατική πρόνοια σε μερικά μόνο κοινωνικά δικαιώματα. Η φιλεργατική πολιτική του Bismarck δεν περιλάμβανε π.χ. καμία πρόβλεψη για την επέκταση της δημόσιας εκπαίδευσης στη μεγάλη μάζα του πληθυσμού.

Αν, αντίθετα, δεχτούμε ότι η ειλικρινής πολιτική βούληση για τη μετατροπή ορισμένων υπηρεσιών (παιδεία, υγεία, εισόδημα, στέγαση) σε *κοινωνικά αγαθά* αποτέλεσε μία κυριολεκτικά επαναστατική στιγμή στην ιστορία της ανθρωπότητας, θα αναγνωρίσουμε ότι η εφαρμογή της έλαβε χώρα πολύ ενωρίτερα και στο εργαστήριο των περισσότερων σύγχρονων ιδεολογικών ρευμάτων, τη Γαλλική Επανάσταση⁸.

Σε όλη τη διάρκεια του μεγάλου αυτού γεγονότος της παγκόσμιας ιστορίας, είναι δυνατό κανείς να παρακολουθήσει την αγνότητα των πρωτόγνωρων τότε εξαγγελιών για ένα κράτος στην υπηρεσία του *πολίτη*, αλλά και αστικές «παραφωνίες» στον κοινωνικό αυτό ριζοσπαστισμό. Στο «Μεγάλο Βιβλίο της Εθνικής Αγαθοεργίας» που ψήφισε η Συμβατική Συνέλευση το 1794

ανιχνεύεται η έννοια του πρώτου ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας: Την κοινωνική πρόνοια αναλάμβανε η Δημοκρατία, η οποία εκποιώντας για το σκοπό αυτό την περιουσία των πανεπιστημίων, των κολεγίων και των νοσοκομείων παρέδιδε τη διαχείρισή της στους δήμους. Διακηρυσσόταν επίσης η εκκοσμηκευμένη, δημόσια, καθολική και δωρεάν εκπαίδευση. Παράλληλα όμως εκφράζονταν ένας ρεαλιστικός συμβιβασμός με την ιδέα της διακυβέρνησης από την εύπορη και γι' αυτό περισσότερο μορφωμένη τάξη, ο περιορισμός του κρατικού μονοπωλίου της εκπαίδευσης και η ατομική ελευθερία στην επιλογή των δασκάλων⁹.

Μία αποστροφή του Κοντορσέ πάντως από τη μνημειώδη αγόρευσή του στη Συντακτική Συνέλευση τον Απρίλιο του 1792, συμβολίζει τον ασυμβίβαστο τρόπο με τον οποίο είχε συλλάβει το ευρωπαϊκό πνεύμα τη σημασία της καθολικής παιδείας των πολιτών για την πρόοδο μιας δημοκρατικής πολιτείας: *«Η εθνική εκπαίδευση να εξασφαλίσει στον καθένα την ευχέρεια να αναπτύξει σε ολόκληρη την έκτασή τους όσα ταλέντα του χάρισε η φύση, και συνεπώς να εδραιώσει την έμπρακτη ισότητα των πολιτών και να δώσει πραγματική ύποσταση στην πολιτική ισότητα την οποία αναγνωρίζει ο νόμος»*¹⁰.

Η διαδικασία εξισορρόπησης των κοινωνικών τάσεων που είχε εξελιχθεί στους κόλπους της Γαλλικής Επανάστασης και της είχε προσδώσει τον αστικό χαρακτήρα συνεχίστηκε επί Μ. Ναπολέοντα και ειδικά στον τομέα της παιδείας ακολούθησε συντηρητική κατεύθυνση. Τέκνο της επανάστασης βέβαια ο Ναπολέων, δεν μπορούσε να μην ενστερνιστεί τα ιδανικά της (στο όνομά τους εξάλλου επέβαλε το καθεστώς του) και μεταξύ αυτών την κρατική φροντίδα για την εκπαίδευση των πολιτών.

Πώς όμως αντιλαμβανόταν ο γάλλος αυτοκράτορας την αποστολή της κρατικής εκπαίδευσης; Τα ακόλουθα λόγια του είναι αποκαλυπτικά: *Η δημόσια εκπαίδευση θα πρέπει να αποτελέσει το πρώτο θέμα με το οποίο θα πρέπει να ασχοληθεί η κυβέρνηση. Το κάθε τι εξαρτάται από αυτήν, το παρόν και το μέλλον. Πάνω απ' όλα πρέπει να διαφυλάξουμε την ενότητα. Πρέπει να είμαστε ικανοί να κατατάξουμε μια ολόκληρη γενιά στην ίδια κατηγορία*¹¹.

Οι ουσιαστικές προθέσεις του γάλλου ηγέτη θα συμφωνούσαν απόλυτα με τους πολιτικούς σκοπούς που επρόκειτο να υπηρετήσει η δημόσια εκπαίδευση στα αναδυόμενα εθνικά κράτη: Η παρεχόμενη από το κράτος παιδεία στους πολίτες θα επιδίωκε πρωτίστως την πολιτισμική ομοιογενοποίησή τους, η οποία θα εξασφάλιζε κοινωνική συνοχή, κρατική ενότητα και εθνική σύμπνοια¹². Για την επίτευξη αυτού του στόχου ήταν απαραίτητος ο σχηματισμός ενός πυρήνα από το ίδιο το κοινωνικό σώμα, ο οποίος θα αναλάμβανε να εξακτινώνει την επίσημη ιδεολογία στα υπόλοιπα στρώματα του πληθυσμού. Τον πυρήνα αυτό δεν μπορεί παρά να συνέθεταν συγκεκριμένες ομάδες, οι οποίες απολάμβαναν κατά παράδοση και επί παλαιού καθεστώτος το προνόμιο της μόρφωσης.

Με την εφαρμογή αυτής της πολιτικής συνδέεται η απόφαση του Ναπολέοντα να συγκροτήσει ένα συμπαγές σώμα πολύ καλά εκπαιδευμένων υπαλλήλων που θα στελέχωναν δύο νευραλγικούς τομείς του κράτους του, το Στρατό και τη Δημόσια Διοίκηση. Το σύστημα των 37 Λυκείων, που εισήγαγε, στα οποία εφαρμοζόταν ένα αυστηρά ελεγχόμενο και «κλειστό» πρόγραμμα σπουδών, απευθυνόταν μόνο στους γιους των κρατικών υπαλλήλων και των εξεχόντων προσώπων. Κύρια χαρακτηριστικά του, η απουσία κριτικής σκέψης και η μετάδοση της πίστης στη στρατιωτική αξία και το αστικό καθεστώς¹³.

Στο βαθμό που η εκπαιδευτική αυτή πολιτική όχι μόνο υιοθετήθηκε από τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη, αλλά και εντάθηκε κατά την εποχή της Παλινόρθωσης που ακολούθησε, απέδειξε ότι το ευρωπαϊκό κράτος άρχισε να φιλοτεχνεί το κοινωνικό του πρόσωπο με ένα σημαντικό έλλειμμα δικαιοσύνης. Είχε αποκλείσει από τη διαδικασία πολιτειακής συγκρότησής του ένα μεγάλο μέρος του κοινωνικού σώματος και είχε προσπαθήσει να ενσωματώσει αυθαίρετα τη μεγάλη μάζα των μη προνομιούχων πολιτών σε μία ενότητα της οποίας την ορθότητα διεκδικούσε αποκλειστικά.

Η εισχώρηση ωστόσο στο πολιτικό λεξιλόγιο όρων, με τους οποίους αποδιδόταν η έννοια του ευαίσθητου κοινωνικά κράτους από το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, αποδεικνύει τη βαθμιαία ανάπτυξη ενός σχετικού προβληματισμού. Την εποχή της Β' Αυτοκρατορίας στη Γαλλία (1852 - 1870), ο όρος *État Providence*¹⁴ (*Κράτος Πρόνοιας*), χρησιμοποιήθηκε από τους γάλλους διανοούμενους μάλλον απαξιωτικά, για να χαρακτηρίσει ένα αναποτελεσματικό κράτος που ανεύθυνα προέβαινε σε κοινωνικές παροχές σε όφελος των εργαζομένων.

Ήταν πρόσφατη εξάλλου στη Γαλλία η άσχημη εμπειρία από την εφαρμογή της κοινωνικής πρόνοιας υπό τη μορφή των κοινωνικών εργαστηρίων (*ateliers sociaux*) την οποία είχε προτείνει ο δημοσιογράφος και ουτοπικός σοσιαλιστής Louis Blanc. Η αιματηρή εργατική εξέγερση του Ιουνίου του 1848 είχε ως αφορμή την κατάργηση της οικονομικά ασύμφορης και κοινωνικά επικίνδυνης για το αστικό καθεστώς 3/μηνης λειτουργίας αυτών των *εργαστηρίων*¹⁵.

Στη Γερμανία, από την άλλη πλευρά, ερχόταν και επανερχόταν στο λόγο των σοσιαλιστών διανοουμένων ο όρος *Wohlfahrtsstaat* (*Κράτος Πρόνοιας*), ιδίως μετά την ενοποίηση των δύο σοσιαλιστικών κομμάτων του Lassalle και του Marx (Gotha, 1875). Ο όρος ωστόσο *Sozialstaat* (*Κοινωνικό Κράτος*), που κυριάρχησε στη Γερμανία από το 1880 κ.ε., ήταν κρατικής προέλευσης και χρησιμοποιήθηκε για να αποδώσει τη φιλεργατική πολιτική του Bismarck¹⁶. Στη Μ. Βρετανία πάλι προς το τέλος του αιώνα άρχισε να κυριαρχεί ο όρος *social administration*. Απέδιδε το πνεύμα της αντίθεσης στον καπιταλισμό, ως αποτέλεσμα του άκρατου οικονομικού φιλελευθερισμού¹⁷.

Η αναζήτηση βέβαια του κοινωνικά ευαίσθητου κράτους εγγραφόταν στο νέο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο που είχε δημιουργήσει η Βιομηχανική Επανάσταση. Από το 1840 κ.ε. οι ρυθμοί της αθρόας εγκατάστασης στις δυτικο-ευρωπαϊκές πόλεις αυξάνονταν ραγδαία, χωρίς τον απαραίτητο κρατικό σχεδιασμό και την ορθολογική εκείνη οργάνωση που απαιτούσε αυτή η τόσο μεγάλη ανακατάταξη. Η εκμηχάνιση της εργασίας και η μαζική παραγωγή εντατικοποίησε την ανθρώπινη εργασία, με αποτέλεσμα να οξυνθούν ακόμη περισσότερο και τα προβλήματα κοινωνικής προστασίας των πληθυσμών.

Η στοιχειώδης κοινωνική πολιτική την οποία υποχρεώθηκαν να ακολουθήσουν οι κυβερνήσεις μετά τις επαναστάσεις του 1830 και πολύ περισσότερο του 1848, αλλά και από τις φωνές των πρώτων σοσιαλιστών¹⁸ περιλάμβανε ελάχιστες διατάξεις για την εκπαίδευση των πολιτών, ως μέλημα του κράτους.

Την ίδια στιγμή που οι ανώτερες και οικονομικά ισχυρότερες τάξεις ασκούσαν κριτική για την καχεξία των τραπεζών και του πιστωτικού συστήματος γενικά, οι κατώτερες τάξεις που αποτελούσαν και την πλειονότητα του πληθυσμού διαμαρτύρονταν όλο και πιο δυναμικά, επειδή η βαριά φορολογία τους, αλλά κυρίως το μορφωτικό τους επίπεδο, δεν τους επέτρεπαν να αποκτήσουν μία κοινωνική θέση και να ασκήσουν το επάγγελμα που επιθυμούσαν. Δεν είναι τυχαίο ότι το πιο δυναμικό τμήμα των επαναστατών της «Ανοίξης των λαών» το 1848-1849 αποτελούσαν φοιτητές και πρόσφατα μορφωμένοι επαγγελματίες¹⁹.

Η έμφαση ωστόσο δόθηκε στη βελτίωση των όρων διαβίωσης και εργασίας μέσω κρατικών παρεμβάσεων στο ωράριο, στα ημερομίσθια και στις συνθήκες υγιεινής και περιθάλψης. Μεγάλο πλήγμα στην αντίληψη της εκπαίδευσης ως κρατικής υποχρέωσης αποτέλεσε η στυγνή εκμετάλλευση της ανθρώπινης εργασίας ακόμη και στην κατ' εξοχήν αγωγήμη παιδική ηλικία. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Αγγλίας, όπου εργοδότες και κράτος αντιμετώπιζοντας ως φυσιολογικό το φαινόμενο της απασχόλησης παιδιών στη βιομηχανική παραγωγή, προσάρμοσαν απλώς την παιδαγωγική πρακτική σε αυτήν την πραγματικότητα. Έτσι γεννήθηκε η αλληλοδιδασκτική μέθοδος στις αρχές του 19ου αιώνα²⁰.

Είχε αρχίσει εν τω μεταξύ να αποδεικνύεται ότι η δημόσια εκπαίδευση των πολιτών ήταν ζήτημα βαθύτερου εκδημοκρατισμού των ευρωπαϊκών καθεστώτων και όχι απλώς φιλελευθεροποίησής τους. Η ανερχόμενη μεταξύ 1815 και 1850 αστική τάξη, ως φορέας του οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού, είχε μόνο πολιτειακά και οικονομικά αιτήματα και σχεδόν καθόλου κοινωνικά. Χωρίς π.χ. να επιθυμεί την κατάλυση της μοναρχίας, ζητούσε την επέκταση του δικαιώματος της ψήφου, την παραχώρηση συντάγματος και την αδέσμευτη οικονομική δραστηριότητα στο πλαίσιο ενός υγιούς ανταγωνισμού.

Έπρεπε να μεσολαβήσει το *δημοκρατικό κίνημα*, ώστε να κατανοηθεί η σημασία της κοινωνικής διεύρυνσης των δικαιωμάτων του πολίτη²¹ και να συμπεριληφθεί στις λαϊκές πλέον διεκδικήσεις το κεφαλαιώδες αίτημα για καθολική και δωρεάν παρεχόμενη από το κράτος εκπαίδευση. Η κρατική υποχρέωση για δημόσια παιδεία άρχισε να περιλαμβάνεται στις ευρωπαϊκές νομοθεσίες από το β' μισό του 19^{ου} αιώνα και επεκτεινόταν σταδιακά μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου}²².

Η υπό διαμόρφωση βέβαια βιομηχανική κοινωνία θα ευνοούσε ούτως ή άλλως την καθολική εγγραμματοσύνη. Την ομοιογενή της δομή, που απαιτούσε άτομα εναλλασσόμενα σε διάφορους επικοινωνιακούς ρόλους και επί τη βάση του ίδιου κώδικα, θα μπορούσε να εξασφαλίσει μόνο μία ενιαία και κεντρικά σχεδιασμένη εκπαίδευση. Προς την ίδια κατεύθυνση ωθούσε, όπως προαναφέρθηκε, και το κυρίαρχο κατά το 19^ο αιώνα εθνικό κίνημα: ανθρωπινες οντότητες πολιτισμικά ομοιογενείς και βασισμένες σε έναν πολιτισμό που αγωνιζόταν να γίνει εγγράμματος. Έπρεπε λοιπόν να εφαρμοστεί ένα εκπαιδευτικό σύστημα που να είναι σε θέση να διατηρήσει έναν τέτοιο πολιτισμό. Η ανάγκη εξάλλου καλλιέργειας της εθνικής γλώσσας ως ενιαίου οργάνου επικοινωνίας έδωσε, όσο και να φαίνεται παράξενο, ένα γενικό προβάδισμα στη γενίκευση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης²³.

Κατά το πρώιμο βιομηχανικό στάδιο (μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα) είχε γίνει μεν αντιληπτή η σημασία της καθολικής παιδείας και είχε επικρατήσει αυτή με διάφορες παραλλαγές κατά χώρες, εξακολουθούσαν όμως να υφίστανται κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες ως προς την πρόσβαση στη γνώση και να διαμορφώνονται έτσι προνομιούχες και μη προνομιούχες ομάδες με αντίστοιχα «υψηλή» και «χαμηλή» κουλτούρα. Την περίοδο αυτή η προνομιούχος μεσοαστική και μεγαλοαστική τάξη καθώς έχει τη σχεδόν αποκλειστική πρόσβαση στην εκπαιδευτική διαδικασία, είναι εκείνη που νέμεται και την εξουσία²⁴. Την εξυπηρετούσε η διάδοση της ιδέας ότι οι μάζες δεν ήταν ώριμες, ούτε και πεπαιδευμένες, ώστε να μπορούν να συμμετέχουν στη διαχείριση των κοινών και να αυτοκυβερνώνται²⁵.

Στη δομή αυτή της «πατερναλιστικής δημοκρατίας» που επικράτησε ολόκληρο το 19^ο αιώνα στηρίχθηκε και η λογική μιας τεχνοκρατικής προσέγγισης της διακυβέρνησης. Η θεωρία αυτή η οποία εκπορευόταν από την αγγλική Φαβιανή Εταιρεία²⁶, είχε αποκτήσει σημαντική απήχηση στους πολιτικούς κύκλους της εποχής. Επιχειρούσε να στηρίξει μία πρώιμη μορφή της σημερινής «κοινωνίας της γνώσης» σε μία élite κατάλληλα μορφωμένων πολιτών, οι οποίοι θα αναλάμβαναν να υλοποιήσουν τη γενική θέληση και τις φιλοδοξίες του πλήθους. Το αποτέλεσμα θα ήταν η κοινωνική ειρήνη και η οικονομική ευημερία²⁷.

Η εκλεκτικιστική αυτή κίνηση, εκτός του ότι συγκάλυπτε τις πραγματικές κοινωνικές ανάγκες, έμμεσα θεωρούσε τη μόρφωση του ευρέος κοινωνικού σώματος ως αντικειμενικά αδύνατη και επομένως περιττή. Κυριαρχούσε μάλιστα η πεποίθηση ότι η διακυβέρνηση από ειδήμονες πρέπει να προ-στατεύεται από ένα μαζικό εκλογικό δικαίωμα για το οποίο δεν ήταν ακόμη ώριμο το πλήθος των πολιτών²⁸. Το ερώτημα βέβαια που προέκυπτε είναι τι έκανε το κράτος για την εκπαίδευση των πολιτών, ώστε αυτοί να καταστούν και ώριμοι ψηφοφόροι.

Στη διάρκεια πάντως της ύστερης βιομηχανικής εποχής, χωρίς να έχει εξα-λειφθεί η ανισότητα στην κατανομή της εξουσίας, είχαν αμβλυνθεί αρκετά οι διαφορές στην παροχή της κρατικής εκπαίδευσης. Θα μπορούσε να υποστη-ριχτεί ότι η μάθηση ήταν πλέον ανοιχτή για όλους και δεν υπήρχαν σοβαρά εμπόδια²⁹.

Μέχρι το 1914 όλες οι ευρωπαϊκές χώρες είχαν αναπτύξει ένα σύστημα καθολικής εκπαίδευσης, καθώς η πρόοδος αυτή αποτελούσε το σπουδαιότερο βήμα προς την εθνική ολοκλήρωση. Το ενιαίο εκπαιδευτικό σύστημα διευκό-λυνε την κοινωνική κινητικότητα, εφόσον επέτρεπε την κατάληψη ακόμη και υψηλών δημόσιων θέσεων που εξασφάλιζε η εκδίπλωση των ατομικών ικα-νοτήτων και η ατομική προσπάθεια κατά τη διάρκεια των σπουδών³⁰.

Επρόκειτο όμως και πάλι για ένα σύστημα *ελεγχόμενης παροχής βασικής παιδείας*, τόσο ως προς το περιεχόμενό της, όσο και ως προς την κοινωνική της έκταση. Πέραν της επίτευξης των στόχων της στοιχειώδους επαγγελμα-τικής κατάρτισης και της εθνικής συνοχής, η βαθύτερη καλλιέργεια του πλη-θυσμού και κυρίως των κατώτερων στρωμάτων του θα μπορούσε να αποβεί επικίνδυνη για την καθεστηκυία τάξη. Η λήψη των επιθυμητών πολιτικών μηνυμάτων από αυτά τα στρώματα θα διασφαλιζόταν μόνο αν το επίπεδο εκπαίδευσης και γενικότερης μόρφωσής τους παρέμενε χαμηλό³¹.

Στο δυτικοευρωπαϊκό κράτος γενικά η παροχή του δικαιώματος της καθο-λικής παιδείας ακολούθησε την παροχή του δικαιώματος της καθολικής ψή-φου. Το γεγονός αυτό βέβαια συμφωνεί με την εξέλιξη εκείνη που θέλει το *δημοκρατικό κοινωνικό* κράτος (δικαίωμα στην παιδεία) να έπεται του *φιλε-λεύθερου πολιτικού* κράτους (δικαίωμα ψήφου). Σύμφωνα όμως με ορισμέ-νους μελετητές, εξηγείται από τον τύπο του πολίτη τον οποίο ενδιαφέρονταν να διαμορφώσουν οι κυβερνήσεις: Όχι τόσο υπεύθυνο και συνειδητοποιη-μένο, όσο κοινωνικοποιησιμο προς την κατεύθυνση υπαγωγής του ατομικού συμφέροντος στο συμφέρον του κεντρικού κράτους³².

Η τάση αυτή φαίνεται να τεκμηριώνεται χαρακτηριστικά από το παρά-δειγμα της Ιταλίας. Στη χώρα αυτή από το 1882 (Κυβέρνηση Depretis) μέχρι το 1912, οπότε η ψηφοφορία έγινε καθολική, η άσκηση του δικαιώματος ψήφου

ήταν συνάρτηση της μόρφωσης των ψηφοφόρων και όχι του οικονομικού τους επιπέδου³³ (πράγμα το οποίο σημαίνει ότι η εκπαίδευση δεν είχε γενικευτεί και η σκόπιμη καθυστέρησή της εξυπηρετούσε την επιθυμητή παράταση της περιορισμένης ψηφοφορίας). Αντίθετα, στις Η.Π.Α. και στην Ελλάδα η γενίκευση της παιδείας προηγήθηκε του καθολικού εκλογικού δικαιώματος, επειδή τα κράτη αυτά προσανατολίζονταν στη διαμόρφωση ενός πολίτη ενεργού και αποδεσμευμένου από την κηδεμονία της πολιτικής εξουσίας³⁴.

Ιστορικές ερμηνείες της γένεσης του Κράτους Πρόνοιας

Οι ιστοριογραφικές αντιλήψεις δεν συγκλίνουν σε μία κοινή θεωρία η οποία να εξηγεί κατά τρόπο γενικά αποδεκτό την εξέλιξη του *συγκεντρωτικού/αυταρχικού* κράτους σε *κοινωνικό*, όπως αυτή εκτέθηκε προηγουμένως.

Μία πρώτη εξήγηση προέρχεται από την παραδοσιακή ευθύγραμμη σύλληψη της προόδου των κοινωνικών θεσμών. Σύμφωνα με αυτήν, δεν ήταν δυνατό παρά και το κράτος ως πολιτικός θεσμός να εξελιχθεί σε ανώτερες βαθμίδες εσωτερικής οργάνωσης και πολιτικής συμπεριφοράς. Η *προνοιακή κοινωνική του αντίληψη* επομένως υπήρξε επακόλουθο του εκδημοκρατισμού του.

Η προσέγγιση αυτή εμπεριέχει και ένα στοιχείο δυναμισμού, αφού, κατά τους υποστηρικτές της, η επίτευξη της προόδου αυτής δεν προέκυψε ως φυσική πολιτική ωρίμανση αλλά ως αποτέλεσμα αγώνων και κατάκτηση της φιλελεύθερης και δημοκρατικής αστικής τάξης. Η *καθολική ψηφοφορία* και η *καθολική εκπαίδευση* θεωρούνται ως οι σπουδαιότεροι καρποί τους οποίους έδρεψε η αστική τάξη στην προσπάθειά της να καταρρίψει το απολυταρχικό κράτος και τους αποστεωμένους θεσμούς στους οποίους στηριζόταν. Από την άποψη αυτή, οι δημοκρατικές κυβερνήσεις θεωρούνται ως ο θεματοφύλακας του κράτους πρόνοιας και προσπαθούν να αντικρούσουν την κριτική που δέχονται, υπεραμυνόμενες της ιστορικής προσφοράς τους στη δικαίωση των αιτημάτων των πολιτών για λαϊκή κυριαρχία και κοινωνική δικαιοσύνη.

Γίνεται, νομίζουμε, αντιληπτό ότι το ερμηνευτικό αυτό σχήμα προσφέρεται αρκετά ως πολιτικό επιχείρημα, ιδιαίτερα όταν οι περιστάσεις απαιτούν την υπεράσπιση ιδανικών, όπως η ελευθερία και η δημοκρατία. Γενιές ολόκληρες έχουν γαλουχηθεί και συνεχίζουν να γαλουχούνται με πολιτικούς λόγους ηγετών που μιλούν για τις αρετές του κοινοβουλευτισμού, την ισότητα των ευκαιριών, την ενεργό συμμετοχή του πολίτη στα κοινά, κ.λ.π, τόσο στο μεσοπόλεμο με την άνοδο του ολοκληρωτισμού, όσο και κατά την περίοδο του ψυχρού πολέμου, αλλά και στην εντελώς πρόσφατη περίοδο εξάρσης του ισλαμικού φονταμενταλισμού³⁵.

Η δεύτερη ιστορική ερμηνεία συνιστά μία *διαλεκτική θεώρηση του φαινομένου*. Η μαρξιστική / νεομαρξιστική σχολή που την υποστηρίζει, όχι μόνο αμφισβήτησε την αποτελεσματικότητα του Κράτους Πρόνοιας, αλλά πρόβλεψε και την κατάρρευσή του μαζί με το γενικό κράτος, ως όργανο της άρχουσας τάξης. Είδε το κράτος πρόνοιας ως μία καταδικασμένη σε αποτυχία απόληξη του καπιταλιστικού συστήματος στον κίνδυνο ανατροπής του από το ανερχόμενο εργατικό κίνημα³⁶.

Όσοι υιοθετούν αυτήν την άποψη τη στηρίζουν στο γεγονός ότι η θεσμική κατοχύρωση των πρώτων μορφών κοινωνικής πρόνοιας συμπίπτει με τη δυναμική άνοδο του μαρξισμού, στη 10/ετία του 1870. Μέχρι τότε, υποστηρίζουν, τα ευρωπαϊκά κράτη δεν είχαν προχωρήσει σε πολιτικές πρόνοιας για την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, ούτε και είχαν εκφραστεί από το χώρο της αστικής τάξης αντιλήψεις, με κύριο χαρακτηριστικό μία ευαισθητοποιημένη κοινωνικά κρατική πολιτική³⁷. Η αντίληψη αυτή, μετά και την προοδευτική επικράτηση του κομμουνιστικού συστήματος στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, συνέβαλε ώστε ο θεσμός του κράτους πρόνοιας να ετεροπροσδιοριστεί ως αποκλειστικό επιφανόμενο της *αστικής δημοκρατίας*³⁸.

Η ιστορική διάψευση της θεωρίας περί επιπόνησης του κράτους ως εξισορροπητικού μηχανισμού του καπιταλιστικού συστήματος και αντίθετα η απόδειξη της λειτουργίας του ως παράγοντα σταθερότητας, ευημερίας και πολιτικής συναίνεσης, υποχρέωσε στην αναγνώριση του *συστημικού χαρακτήρα* του. Η ειδοποιός διαφορά της τρίτης αυτής θεωρητικής προσέγγισης από τις δύο προηγούμενες έγκειται στην ουδετερότητα της αντιμετώπισης του φαινομένου, αντίθετα με τον αξιακό και βιωματικό χαρακτήρα της αστικής και μαρξιστικής ερμηνείας, και στην αναγνώριση της δυνατότητας τής αφ' εαυτού αναπροσαρμογής και ανανέωσης.

Η νεωτερική αυτή άποψη υπαγορεύει τη θεώρηση του κράτους πρόνοιας ως *παρεμβατικού κράτους* και προϊόντος μιας πολυδιάστατης κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής εξέλιξης, η οποία άρχισε στο τέλος του Μεσαίωνα. Η σημερινή μορφή του προήλθε από ένα όχι βίαιο, αλλά σταδιακό μετασχηματισμό της αστικοφιλελεύθερης περιόδου του *Laissez faire*. Πρόκειται για μία ώριμη μορφή του κράτους που χαρακτηρίζεται από διεύρυνση του κοινωνικού status του πολίτη³⁹. Η διαδικασία αυτή συντελέστηκε μέσα από μία σειρά όχι μόνο εξελικτικών σταδίων, αλλά και *κρίσεων*⁴⁰. Το σύγχρονο Κράτος Πρόνοιας γεννήθηκε από την οργάνωση του *κοινωνικού* και επομένως οι ιστορικές κρίσεις του είναι κρίσεις οργάνωσης του κοινωνικού και όχι του *οικονομικού ή δημοσιονομικού*. Αυτό συνέβη περί το 1900⁴¹.

Είναι το ίδιο χρονικό σημείο στο οποίο τοποθετείται και η γέννηση του πρώτου ευρείας λαϊκής εκπροσώπησης ευρωπαϊκού κόμματος, του Εργατικού Κόμματος της Μ. Βρετανίας. Χαρακτηριστικό είναι ένα απόσπασμα του λόγου

που εκφώνησε ένας εκ των πρωτεργατών της ίδρυσής του, ο *Keir Hardie* στις 23 Απριλίου 1901 στη Βουλή των Κοινοτήτων: «...Πλησιάζουμε πλέον στο σημείο που το (αγγλικό) έθνος θα κληθεί να αποφασίσει μεταξύ ενός ανεξέλεγκτου μονοπωλίου συγκροτημένου προς όφελος και για το συμφέρον των μετόχων του και ενός μονοπωλίου που κατέχεται, ελέγχεται και χρησιμοποιείται από το κράτος, με γνώμονα τα συμφέροντα ολόκληρου του έθνους...»⁴².

Παρά το γεγονός ότι η διευρυμένη κοινωνική προστασία αξιοποιήθηκε πολιτικά από διάφορες εναλλακτικές μορφές διακυβέρνησης, όπως η σοσιαλδημοκρατία, υποστηρίζεται ότι αν το κράτος πρόνοιας αντιμετωπιστεί ως επανορθωτική κίνηση του καπιταλισμού ή της σοσιαλδημοκρατίας, η δυναμική του ερμηνεύεται μόνο μέσα από τον καπιταλισμό. Αναιρείται έτσι η πραγματικότητα της προέλευσής του από μια ριζοσπαστική διάρθρωση της κοινωνίας, υπό την επίδραση και του κινήματος της ισότητας των δημοκρατικών⁴³.

Επίλογος

Το ιστορικά βέβαιο είναι ότι το κράτος πρόνοιας, αφότου έκανε την εμφάνισή του, επεκτάθηκε στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες και προσέλαβε διάφορες μορφές. Το ζητούμενο όμως είναι αν η θεσμική του κατοχύρωση συνοδεύτηκε και από την ουσιαστική καθημερινή εφαρμογή του, ένα πρόβλημα, το οποίο σημάδεψε την αφετηρία της δημιουργίας του.

Οι κρίσεις πάντως από τις οποίες έχει διέλθει ο θεσμός, μαρτυρούν τη συνέχιση της περιορισμένης ανταπόκρισης του κράτους σε σχέση με τις πραγματικές ανάγκες κοινωνικής πρόνοιας και ιδίως αυτές της παιδείας. Το βασικό σύμπτωμα όλων των κρίσεων του κράτους πρόνοιας είναι ένα: *ο κοινωνικός αποκλεισμός*. Μία είναι επίσης και η βασική αιτία: *η κοινωνική ανισότητα ως προς την πρόσβαση στη γνώση*.

Τι συμβαίνει σήμερα;

Θα πρέπει αρχικά να επισημανθεί η μετάβαση από το εθνικό κράτος πρόνοιας σε υπερεθνικές μορφές. Το εθνικό κράτος, δηλαδή, λόγω εσωτερικής κρίσης του αναδιανεμητικού του προορισμού, αναδιρθρώνεται σε υπερεθνικό πλαίσιο όπου και οι κοινωνικές λειτουργίες προσλαμβάνουν υπερεθνικό χαρακτήρα⁴⁴. Η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί, εκτός των άλλων, μία τέτοια μορφή υπερεθνικού κράτους πρόνοιας, πολύ πρόσφατου μάλιστα. Γιατί μόνο από το 1991 κ. ε. (Συνθήκη του Maastricht) οι συνθήκες της Ε.Ε. «πολιτικοποιούνται», επεκτείνονται δηλαδή ουσιαστικά σε πολιτικές, που δεν έχουν σχέση μόνο με ζητήματα της αγοράς, αλλά και με κοινωνικά ζητήματα. Ο

θεσμός της εκπαίδευσης των πολιτών των ευρωπαϊκών χωρών αποτελεί πλέον ενωσιακό ζήτημα⁴⁵.

Εντούτοις η σύγχρονη αυτή κατάκτηση του “υπερεθνικού Κράτους Πρόνοιας” δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτα ευεργετική για την έκταση της πρόνοιας στον τομέα της παιδείας. Από τη μία πλευρά π.χ. διευρύνει τις πληθυσμιακές ομάδες - στόχους και εμπλουτίζει τις αντίστοιχες εκπαιδευτικές πολιτικές, από την άλλη όμως με την έντονη διακρατική κινητικότητα των προσώπων περιθωριοποιεί πολιτισμικά τους αλλοεθνείς, αφού τα εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα δεν καταφέρνουν να τους ενσωματώσουν και συνεχίζουν να αναπαράγουν εθνικιστικά και ρατσιστικά στερεότυπα⁴⁶.

Εκπαιδευτικές έρευνες από το τέλος της δεκαετίας του '50 έδειξαν ότι το εκπαιδευτικό σύστημα, παρά την κατοχυρωμένη νομοθετικά δυνατότητα που παρέχεται στους πολίτες να μορφωθούν με ευθύνη του κράτους και την κοινωνική κινητικότητά τους βάσει της μόρφωσής τους, αναπαράγει την υπάρχουσα δομή και τις σχέσεις των κοινωνικών ομάδων⁴⁷.

Το παγκόσμιο εξάλλου αναπτυξιακό πρότυπο με κύριο χαρακτηριστικό τις υπηρεσίες της Πληροφορικής (πολλοί παρομοιάζουν τη νέα αυτή ιστορική δομή με τη Βιομηχανική Επανάσταση⁴⁸) έχει καταστήσει εξαιρετικά απαιτητική από πλευράς προσόντων την αγορά εργασίας. Πρόκειται για την “κοινωνία της γνώσης”, η οποία φροντίζει πλέον να επενδύει στο *ανθρώπινο κεφάλαιο*. Θεωρείται ότι μόνο τα έθνη με ανθρώπινο δυναμικό που εργάζεται βασιζόμενο στην έρευνα ανακαλύπτουν νέες πηγές εσόδων και επομένως πλούτου⁴⁹.

Η διαδικασία αυτή δημιουργεί οπωσδήποτε νέους τομείς απασχόλησης και νέες θέσεις εργασίας. Γίνεται αποδεκτό επίσης ότι το πρόβλημα της ανισότητας των ευκαιριών εξαλείφεται, αν το κράτος πρόνοιας εξασφαλίσει βασικές εγγυήσεις στους πολίτες, από τις οποίες η σπουδαιότερη είναι η κινητικότητα στην εργασία μέσω της παροχής κατάλληλης εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης. *Η επιμόρφωση και η διά βίου εκπαίδευση* επομένως είναι η ελάχιστη δυνατή προέκταση που θα πρέπει να προσλάβει η δημόσια εκπαίδευση για την αντιμετώπιση της περιθωριοποίησης μεγάλων ομάδων σε μία υψηλών ικανοτήτων κοινωνία⁵⁰.

Η δυσαναλογία όμως των προσδοκιών του αναπτυξιακού προτύπου, όπως σε γενικές γραμμές εκτέθηκε προηγουμένως, με την επικρατούσα παγκοσμίως κοινωνική πραγματικότητα προσδιορίζει και τη σημερινή κρίση του κράτους πρόνοιας, η οποία είναι κυρίως *κρίση κοινωνικών παροχών στον τομέα της παιδείας*.

Για την αισθητοποίηση αυτής της κρίσης αρκεί να επισημανθεί η δημιουργία στρατιών ολόκληρων από «αμαθείς», λόγω της φτώχειας τους και της αλληλένδετης με αυτήν αδυναμίας τους να εκσυγχρονιστούν μορφωτικά και να αποκτήσουν κοινωνικές και επαγγελματικές προσβάσεις στα κέντρα επη-

ρεασμού των αποφάσεων. Αλλά και η ανάπτυξη του σημερινού εκπαιδευτικού συστήματος επιτείνει τις εκπαιδευτικές ανισότητες, αφού αυτές είναι κυρίως οικονομικές και επομένως αναπαράγει το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο των φτωχών⁵¹. Στη σημερινή κοινωνία, δηλαδή, γίνεται πολύ πιο αισθητή η αμφίδρομη σχέση μεταξύ φτώχειας και εκπαίδευσης, με την έννοια ότι το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο αποτελεί φτωχογόνο παράγοντα, αλλά και αποτέλεσμα του ανεπαρκούς εισοδήματος ατόμων και οικογενειών⁵².

Ακόμη και σήμερα εξάλλου στις μη ανεπτυγμένες κοινωνίες το παιδί δύσκολα θα παραμείνει στο σχολείο για να δεχθεί την υποχρεωτική εκπαίδευση. Η παιδική εργασία και η εκμετάλλευσή της με μορφές πολύ πιο νοσηρές από το παρελθόν επανεμφανίζεται ως κοινωνική πληγή⁵³.

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και πριν από την εγκαθίδρυση του κράτους πρόνοιας η μεσαία και κατώτερη αστική τάξη ένοιωθε αποκομμένη από τις κοινωνικές διαδικασίες, λόγω ελλειπών ή ανύπαρκτης μόρφωσης. Μετά από μία υποτυπώδη δημόσια παιδεία στα αστικά μέτρα, εκείνη η τάξη, η οποία συνέχιζε να παραμένει στην αμάθεια, όχι μόνο λόγω οικονομικής αδυναμίας και της απουσίας κρατικού ενδιαφέροντος γι' αυτήν, αλλά και λόγω της απάνθρωπης εκμετάλλευσής της από το βιομηχανικό κεφάλαιο, ήταν η εργατική.

Αργότερα, αμφισβητήθηκε συλλήβδην η πνευματική δυνατότητα ολόκληρου του κοινωνικού σώματος να αντεπεξέλθει στις τεχνολογικές προκλήσεις με σκοπό την επίτευξη της υλικής ευμάρειας, άρα και της ευτυχίας. Παρουσιάστηκαν αυτόκλητα “επίλεκτες” ομάδες, οι οποίες θα καθοδηγούσαν τον κόσμο στο δρόμο της ευημερίας και της κοινωνικής γαλήνης.

Σήμερα επαναλαμβάνεται ο κοινωνικός αποκλεισμός με διαφορετικές μορφές: την *πολιτισμική περιθωριοποίηση του άλλου / ξένου*, τη *διαταξική φτώχεια και την εκμετάλλευση της παιδικής ηλικίας*. Ένας τέτοιος κοινωνικός αποκλεισμός εξακολουθεί παγκοσμίως να ακυρώνει στην πράξη το χαρακτήρα της παιδείας ως δημόσιου αγαθού και να θέτει σε δοκιμασία το σύγχρονο Κράτος Πρόνοιας.

Σημειώσεις

1. Δ. Γράβαρης, *Τρεις θέσεις σχετικά με την κρίση του κοινωνικού κράτους*, στο συλλογικό τόμο του Ιδρύματος Σ. Καράγιωργα, *Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής σήμερα*, Αθήνα 1993 (στο εξής Ι.Σ.Κ 1993) σ. 557

2. W. Lippman, *Κοινή Γνώμη*, 1922¹, ελλ. μετ. 1988, σελ. 225

3. Δ. Σιδηρόπουλος, *Κράτος Πρόνοιας και Εκπαίδευση στην Ελλάδα 1974-1997*, 2003, σ.32, 42.

4. Με τον όρο «σοσιαλιστές» νοείται την εποχή αυτή, όχι κάποια πολιτική παράταξη ενταγμένη στο πολιτικό σύστημα, π.χ., ως κόμμα, αλλά μία ομάδα διανοουμένων, οι οποίοι προβληματίζονταν έντονα για την κοινωνική αναληψία του αρχέγονου τότε βιομηχανικού κράτους.

5. Ι.Δ. Δημάκης, *Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός και Εθνικισμός στη Νεότερη Ευρώπη*, 1982, σ. 56-59.
6. Μ. Κελπανίδης, *Κράτος Πρόνοιας και Εκπαίδευση* 1991, σ. 8,45 - Γ. Χανδάνος *Κράτος Πρόνοιας και κοινωνικές ανάγκες*, Ι.Σ.Κ 1993, σ. 85 - Δ. Σιδηρόπουλος, ό.π., σ. 42. - S. B. Clough & R.T.Rapp, *Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία* 1968², ελλ. μετ. , Β' 1980, σ. 490. R. Gilpin, *Παγκόσμια Πολιτική Οικονομία*, 2004, σ. 209. Την κοινωνική πολιτική του Bismarck στον τομέα της υγείας προσπάθησε πολύ αργότερα (1944) να επεκτείνει στην Αγγλία ο Γουλιέλμος - Ερρίκος Beveridge, εισηγούμενος ένα "εθνικό σύστημα υγείας" για όλον ανεξαιρέτως τον πληθυσμό.
7. F.-G. Dreyfus, R. Marx, R. Poidevin, *Γενική Ιστορία της Ευρώπης*, ελλ. μετ., 1980, σ. 324.
8. Δ. Τσάτσος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, 2001, σ. 162-163.
9. G. Lefebvre, *Η Γαλλική Επανάσταση*⁷, ελλ. μετ. Μ.Ι.Ε.Τ, σ. 449, 453, 500, 630, 641, 642, 643, 645.
10. G. Lefebvre, ό.π., σ. 640.
11. A. Matthews, *Revolution and Reaction. Europe 1789-1849*, Cambridge University Press, σ. 81-82.
12. Δ. Σιδηρόπουλος, ό.π., σ. 52.
13. A. Matthews, ό.π., σ.82.
14. Γ. Σκουτέλης *Κράτος Πρόνοιας και Κοινωνική προστασία: Εξελίξεις και Προοπτικές. Η Ελληνική Πραγματικότητα*. Ι.Σ.Κ 1993, σ. 307
15. Ι.Δ.Δημάκης, ό.π., σ. 79 -80.
16. Γ. Σκουτέλης, ό.π., σ. 307.
17. Ο. Στασινοπούλου, *Κράτος Πρόνοιας. Ιστορική Εξέλιξη - Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, 1992², σ. 63, 64
18. Σε αυτούς μπορούν να συγκαταλεγούν και οι πρώτοι επιστήμονες κοινωνιολόγοι, όπως ο Emile Durkheim (1858-1917) και ο Max Weber (1864-1920), Γ. Καββαδία, *Γενική Κοινωνιολογία*, 1983, σ. 99.
19. A. Todd, *Revolutions 1789-1917*, 1998, σ. 11.
20. Γ. Τσουκαλάς, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος κατά την επαναστατική περίοδο, Εκπαιδευτικά*, 73-74, σ. 34-35.
21. F.-G. Dreyfus, R. Marx, R. Poidevin, ό.π., σ. 267-268. Π. Μάραντος, *Κράτος και Ανάπτυξη*, 2003, σ. 51.
22. Ο. Στασινοπούλου, ό.π., σ. 42, 48.
23. E. Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, 1992, σ. 71-73
24. E. Gellner, ό.π., σ. 138
25. J.Dunn (επιμ.), *Δημοκρατία. Το ταξίδι που δεν τελείωσε 508 π.Χ -1993 μ.Χ*, 1997, Ch. S. Meier, *Η Δημοκρατία από τη Γαλλική Επανάσταση και εξής*, σ. 191-192.
26. Η αγγλική εκδοχή της σοσιαλιστικής κίνησης. Η Φαβιανή Εταιρεία (η οποία προσέλαβε την προσωνυμία της από το Ρωμαίο στρατηγό Φάβιο το Μελλητή και της οποίας μέλη ήταν επιφανείς εκπρόσωποι του πνευματικού κόσμου της Αγγλίας, όπως η Beatrice και ο Sydney Webb και ο G. B. Shaw) πίστευε γενικά ότι θα μπορούσαν να ανατραπούν ορισμένες κοινωνικές δομές του κατεστημένου πολιτικού συστήματος με πολιτική δραστηριότητα μέσα από το σύστημα και στην κατάλληλη συγκυρία.
27. Ch. Meier, ό.π., σ. 191 - Ο. Στασινοπούλου, ό.π., σ. 92 -94
28. Ch. Meier, ό.π., σ. 192.
29. E. Gellner, ό.π., σ. 165-166.
30. R. Vinen, *History in fragments. Europe in the Twentieth Century*, 2000, σ. 26.
31. Α. - Ι. Δ. Μεταξάς *Πολιτική Επικοινωνία*, 1976, σ. 84 - 85.
32. Δ. Σιδηρόπουλος, ό.π., σ. 54-55.
33. Ch. Meier, ό.π., σ. 180.
34. Στην Ελλάδα βέβαια η φιλελεύθερη αυτή πολιτική παιδεία (διαμορφωμένη ήδη από την εποχή της Επανάστασης του 1821) προσέδωσε μία στρεβλή ανάπτυξη στο πολιτικό σύστημα, με

τα γνωστά χαρακτηριστικά της επιβίωσης του κοτζαμπασισμού και της ανάπτυξης του τοπικισμού και του πελατειακού πνεύματος.

35. B. Mac Arthur, *The penguin Book of Twentieth Century Speeches*, 1999³, S. Baldwin (1924), σ. 95, H. Hoover (1928), σ. 104, F. Roosevelt (1933), σ. 201 - 202, R. Kennedy (1966), σ. 366, R. Nixon (1974), σ. 39, M. Thatcher (1975), σ. 409, 464, B. Clinton (1993), σ. 494, T. Blair (1994), 501, 511.

36. Μ. Κελπανίδης, ό.π., XI, Μ. Κελπανίδης, ό.π., σ. 1.

37. Μ. Κελπανίδης, ό.π., σ. 1.

38. Ο. Στασινοπούλου, ό.π., σ. 26.

39. Μ. Κελπανίδης, ό.π., σ. 3.

40. Δ. Σιδηρόπουλος, ό.π., σ. 31-32.

41. Μ. Χλέτσος, *Ανάλυση της Κρίσης του Κράτους πρόνοιας ως κρίσης οργάνωσης του Κοινωνικού*, Ι.Σ.Κ., ό.π., σ. 86-87.

42. B. Mac Arthur, ό.π., σ. 8. Ο James K. Hardie (1856-1915), ενσαρκώνει το παράδειγμα της εκμετάλλευσης των παιδιών σε βάρος της εκπαίδευσής τους, εφόσον άρχισε να εργάζεται στην ηλικία των 7 ετών και δεκαετής μόλις κατέβηκε για εξόρυξη άνθρακα στο ορυχείο.

43. Γ. Σκουτέλης, ό.π., σ. 311. Παράπεμπει στον P. Rosanvallon, *La crise de l'état Providence, Paris, 1981*.

44. G. Esping- Andersen, *A welfare State for the 21th Century*, σ. 134-135, στο συλλογικό έργο του A. Giddens *The global third Way Debate*, 2001- A. Μοσχονάς *Υπερεθνικό κράτος πρόνοιας. Θεωρία και πρακτική*, Ι.Σ.Κ., ό.π., σ. 99.

45. Δ. Τσάτσος, ό.π., σ. 106-107. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι μερικοί από τους στόχους της Ε.Ε. μέχρι το 2010, οι οποίοι εγκρίθηκαν με την απόφαση του Συμβουλίου των Υπουργών Παιδείας το 2001 (*Συγκεκριμένοι μελλοντικοί στόχοι των συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης*) περιλαμβάνουν: *Διεκδίκηση της πρόσβασης όλων στην εκπαίδευση και την κατάρτιση, ανοικτό περιβάλλον μάθησης, ελκυστικότερη μάθηση, προώθηση της ενεργοποίησης του πολίτη, της ισότητας των ευκαιριών και της κοινωνικής συνοχής*.

46. R. Gilpin, ό.π., σ. 447 - 448. E. Παπαδημητρίου, *Μετανάστευση και ρατσισμός στην Ευρώπη*, Ι.Σ.Κ., σ. 452.

47. Γ. Σαλαμιούρας, *Κοινωνική ανισότητα και ζώνες εκπαιδευτικής προτεραιότητας*, Ι.Σ.Κ., ό.π., σ. 413.

48. M. Latham *The third way. An outline*, σ. 32, A. Giddens., ό.π..

49. R. Gilpin, *Παγκόσμια Πολιτική Οικονομία*, 2004, σ. 144 -145

50. G. Esping- Andersen, *A welfare State for the 21th Century*, σ. 134-135, A. Giddens , ό.π.

51. M. Ferrera, A. Hemeijck, M. Phodes *The future of Social Europe: Recasting Work and Welfare in the new economy*, σ. 126, A. Giddens , ό.π. Επίσης, Μ. Χρυσάκης *Ο ρόλος της Εκπαίδευσης στην καταπολέμηση της φτώχειας*, Ι.Σ.Κ., ό.π., σ. 394, 395.

52. Μ. Χρυσάκης, Ι.Σ.Κ 1993, ό.π., σ. 391-392.

53. Μ. Χρυσάκης, Ι.Σ.Κ 1993, ό.π., σ. 393, 396.

Βιβλιογραφία

Clough S. B & Rapp R.T(1980²). *Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία*, ελλ. μετ., Β', Παπαζήσης, Αθήνα

Δημάκης Ι.Δ (1982). *Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός και Εθνικισμός στη Νεότερη Ευρώπη*, Παπαζήσης, Αθήνα

F.- G. Dreyfus, R. Marx, R. Poidevin (1980). *Γενική Ιστορία της Ευρώπης*, τ.5, 6, ελλ. μτφ, Παπαζήσης, Αθήνα

- Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα (1993). *Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής σήμερα*, Αθήνα
- Δ. Γράβαρης, *Τρεις θέσεις σχετικά με την κρίση του κοινωνικού κράτους*
  - Γ. Χανδάνος *Κράτος Πρόνοιας και κοινωνικές ανάγκες*
  - Γ. Σκουτέλης *Κράτος Πρόνοιας και Κοινωνική προστασία: Εξελίξεις και Προοπτικές. Η Ελληνική Πραγματικότητα.*
  - Μ. Χλέτσος, *Ανάλυση της Κρίσης του Κράτους πρόνοιας ως κρίσης οργάνωσης του Κοινωνικού*
  - Α. Μοσχονάς *Υπερεθνικό κράτος πρόνοιας. Θεωρία και πρακτική*
  - Μ. Χρυσάκης *Ο ρόλος της Εκπαίδευσης στην καταπολέμηση της φτώχειας.*
  - Ε. Παπαδημητρίου *Μετανάστευση και ρατσισμός στην Ευρώπη*
  - Γ. Σαλαμούρας *Κοινωνική ανισότητα και ζώνες εκπαιδευτικής προτεραιότητας*
- Gellner E. (1992), *Έθνη και Εθνικισμός*, ελλ. μτφ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Giddens A. (2001), *The Global Third Way Debate*, Polity Press, Oxford
- G. Esping- Andersen, *A welfare State for the 21th Century*
  - M. Latham *The third way. An outline.*
  - M. Ferrera, A. Hemeijck, M. Phodes, *The future of Social Europe: Recasting Work and Welfare in the new economy*
- Gilpin R. (2004³). *Παγκόσμια Πολιτική Οικονομία*, ελλ. μτφ., Ποιότητα, Αθήνα
- Hobsbawm E. (1994). *Έθνη και Εθνικισμός. Από το 1780 μέχρι Σήμερα, Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, ελλ. μτφ., Καρδαμίτσας, Αθήνα.
- Καβαβιάς Γ. (1983). *Γενική Κοινωνιολογία*, Σάκκουλας, Κομοτηνή
- Κελπανίδης Μ. (1991). *Κράτος Πρόνοιας και Εκπαίδευση*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη
- Lefebvre G. (2003⁷). *Η Γαλλική Επανάσταση*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα
- Lippman W. (1992¹). *Κοινή Γνώμη*, ελλ. μτφ., Κάλβος, Αθήνα.
- Mac Arhtur B. (1999³). *The Penguin book of Twentieth - Century Speeches*, Penguin books London, 1999³
- Μάραντος Π. (2003). *Κράτος και Ανάπτυξη*, Πατάκης, Αθήνα
- Matthews A. (2001). *Revolution and Reaction in Europe 1789-1849*, Cambridge University Press, Cambridge
- Meier Ch. (1995). *Η Δημοκρατία από τη Γαλλική Επανάσταση και εξής.*
Στο συλλογικό έργο, *Δημοκρατία. Το ταξίδι που δεν τελείωσε 508 π.Χ.- 1993 μ.Χ.*, επιμ. J. Dunn, ελλ. μτφ. Καρδαμίτσας, Αθήνα
- Μεταξάς Α- Ι.Δ (1976). *Πολιτική Επικοινωνία*, Σάκκουλας, Αθήνα
- Vinen R. (2002²). *History in Fragments. Europe in the Twentieth Century*, Abacus
- Σιδηρόπουλος Δ. (2003). *Κράτος Πρόνοιας και Εκπαίδευση στην Ελλάδα, 1974-1997*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Στασινοπούλου Ο. (1992). *Κράτος Πρόνοιας: Ιστορική Εξέλιξη - Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Gutenberg, Αθήνα.
- Τσάτσος Δ. (2001). *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Todd A. (1998), *Revolutions 1789-1917*, Cambridge University Press, Cambridge
- Τσουνκάς Γ. (2004). *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος κατά την επαναστατική περίοδο, Εκπαιδευτικά*, 73-74.